

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

Гордієнко В.П., к.е.н, доцент кафедри управління
Сумський державний університет, м. Суми
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна
v.hordiienko@crkr.sumdu.edu.ua

Онїщенко М.Л., к.е.н, доцент кафедри управління
Сумський державний університет, м. Суми
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна
m.honcharova@uabs.sumdu.edu.ua

Мальонкіна І С., студентка 3-го курсу
Сумський державний університет, м. Суми
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна
malonkina@gmail.com

Стаття присвячена актуальним питанням реформування органів місцевого самоврядування. Доведено, що децентралізація публічної влади є механізмом, що забезпечує сталий розвиток регіонів держави на основі законодавчо-регламентованих процесів передачі частини функцій, повноважень та бюджетів центральних органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування. Проаналізовано особливості процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування в Україні і виокремлено позитивні тенденції здійснення зазначеної реформи та проблемні питання, основними з яких є: неузгодженість місцевої політики щодо соціально-економічного розвитку з реальними інтересами територіальних громад; відсутність солідарної відповідальності за розвиток території; неузгодженість секторальної децентралізації з реальними інтересами територіальних громад; врегулювання права власності територіальної громади на майно тощо. Розглянуто класичні моделі організації місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади у зарубіжних державах, а саме: англосаксонську, континентальну та змішану. Досліджено розвиток принципів децентралізації публічної влади у Польщі. Доведено, що саме ця реформа сприяла формуванню приватної власності у державі, розвитку демократії, створенню ефективних політичних інститутів, збільшенню ресурсної бази органів місцевого самоврядування, захисту індивідуальних прав, становленні громадянської та політичної свободи. Визначено основні умови реалізації реформи децентралізації публічної влади такі як: консолідація політичних сил у здійсненні реформи; перманентність у розробці програм соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць; суспільна підтримка та контроль за здійсненням реформи.

Ключові слова: децентралізація, органи місцевого самоврядування, реформа, зарубіжний досвід децентралізації публічної влади, адміністративно-територіальний устрій.

DOI: 10.21272/1817-9215.2019.3-11

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Україна володіє потужним потенціалом для соціально-економічного розвитку, проте кризові явища в країні та її регіонах свідчать про наявність значних проблем, основними з яких є: поглиблення міжрегіональних та міждержавних суперечностей; зростання диспропорцій в економічному розвитку регіонів та населених пунктів; незадовільний розвиток соціальної інфраструктури; надання адміністративних послуг неналежної якості; збільшення рівня безробіття; погіршення якості життя населення тощо. Особливо гострими є проблеми, що акумулюються на рівні місцевої влади, а саме: недостатня фінансова дієздатність органів місцевого самоврядування; низький рівень взаємної довіри між громадянським суспільством та владою; неузгодженість місцевої політики щодо соціально-економічного розвитку з реальними інтересами населення територіальних громад тощо. Досвід зарубіжних країн підтверджує, що для вирішення існуючих проблем вагоме значення має системне реформування усіх сфер діяльності, яке спрямоване на підвищення добробуту життя населення та зміцнення позицій України у світі. Саме такий курс розвитку обрала Україна у 2015 році, прийнявши Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», якою передбачено реалізацію 62 реформ [11]. Серед загальної кількості першочергових реформ чільне місце займає реформа публічної влади на основі її децентралізації, оскільки саме ця

реформа спрямована на підвищення соціально-економічного розвитку держави за рахунок вирішення проблем у кожному регіоні, районі чи населеному пункті.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідженням актуальних питань, пов'язаних з децентралізацією публічної влади, реформуванням адміністративно-територіального устрою країни та розвитком органів місцевого самоврядування займалися провідні зарубіжні та вітчизняні вчені, такі як: О. Тоффлер [12], Р. Масгрейв [14], У. Оутс [15], Ч.Тібу [16], Ю. Ганущак [2], Т. Гладка [3], Б. Данилишин [4] та ін. Наукові доробки зазначених вчених розкривають широке коло питань, серед яких дослідження сутності поняття «децентралізація публічної влади», її види та форми, принципи реалізації, оцінка моделей децентралізації, алгоритм реалізації реформи тощо. У той же час деякі питання залишаються не вирішеними як у теоретичному, так і методологічному аспектах, а тому обумовлюють необхідність подальшого дослідження та пошук шляхів вирішення проблем у цій сфері діяльності.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою дослідження є узагальнення зарубіжного досвіду децентралізації публічної влади та розробка практичних рекомендацій щодо його впровадження в Україні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Децентралізація публічної влади є механізмом, що забезпечує сталий розвиток регіонів держави на основі законодавчо-регламентованих процесів передачі частини функцій, повноважень та бюджетів центральних органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування [6]. Подальший розвиток держави та зовнішня ситуація навколо України загострили питання децентралізації влади – передачу повноважень та ресурсів на нижчі рівні публічного управління. Крім того, децентралізація виступає однією з форм розвитку демократії, що дозволяє при збереженні держави та її інститутів розширити місцеве самоврядування, активізувати населення на вирішення власних потреб та інтересів, звузити сферу впливу держави на суспільство, замінюючи цей вплив механізмами саморегуляції, виробленими самим суспільством, зменшити витрати держави і платників податків на утримання держапарату [10].

Дослідження науковців підтверджують, що децентралізація публічної влади спрямована на забезпечення:

- системності у формуванні політики місцевого самоврядування щодо соціально-економічного розвитку територіальної громади;
- оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади шляхом передачі функцій виконавчої влади від місцевих адміністрацій виконавчим органам відповідного рівня;
- контролю за функціонуванням місцевої влади з боку суспільства через громадянські інститути на засадах прямої демократії;
- створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для зміцнення економічної бази розвитку територіальних громад;
- відповідальності органів місцевого самоврядування та посадових осіб за рішення, дії чи бездіяльність перед громадою та окремими громадянами;
- доступності та підвищення якості публічних послуг, що надаються;
- дотримання принципів ефективності, відкритості та доброчесності в роботі органів та посадових осіб місцевого самоврядування [11].

Необхідно відмітити, що процес децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування в Україні триває вже декілька років. Динаміку формування об'єднаних територіальних громад та результати бюджетної децентралізації в Україні наведено в таблиці 1.

Таблиця 1 – Динаміка формування об'єднаних територіальних громад та результати бюджетної децентралізації в Україні

№ з/п	Показники	Роки				
		2015	2016	2017	2018	2019
1.	Кількість об'єднаних територіальних громад, один	159	366	665	806	909
2.	Кількість жителів об'єднаних територіальних громад, млн. осіб	1,4	3,1	5,6	8,3	9,6
3.	Площа об'єднаних територіальних громад, тис. км ²	36,8	89,6	167,5	193,4	218,7
4.	Частка власних доходів місцевих бюджетів (загальний фонд) до ВВП, %	5,1	6,2	6,5	6,6	6,8
5.	Власні доходи загального фонду місцевих бюджетів, млрд. грн.	98,2	146,6	192,7	234,1	267,0

* Складено авторами на основі матеріалів [7, 8]

Дані таблиці 1 засвідчують позитивну динаміку формування об'єднаних територіальних громад в Україні, кількість яких у 2019 році зросла на 103 одиниці у порівнянні з 2018 роком і становить 909 громад. Чисельність населення, яке проживає в об'єднаних територіальних громадах за період з 2015 року по 2019 рік зросло на 8,2 млн. осіб і у 2019 році складає 9,6 млн. осіб, що становить 27,3 % від загальної чисельності населення України. Площа об'єднаних територіальних громад у 2019 році становить 218,7 тис. км², що складає 39,1% від загальної площі території України. Важливим показником децентралізації публічної влади є результати фінансової децентралізації та показники зростання місцевих бюджетів. Показники, наведені у таблиці 1, доводять, що динаміка власних доходів загального фонду місцевих бюджетів у 2015 – 2019 рр. має стабільну позитивну тенденцію. Таким чином, можна стверджувати, що реформа децентралізації публічної влади в Україні має позитивне спрямування, проте існує низка проблем, які заважають її впровадженню, а саме:

- відсутність чіткого алгоритму процесу децентралізації публічної влади;
- правова неузгодженість адміністративно-територіального устрою;
- законодавчо не визнано територіальну громаду юридичною особою, а отже не врегульоване її право власності на майно;
- незавершеним залишається земельне питання;
- неузгодженість секторальної децентралізації з реальними інтересами територіальних громад;
- недостатній рівень підготовки управлінських кадрів органів місцевого самоврядування, що не дозволяє залучати на належному рівні грантові ресурси;
- відсутність солідарної відповідальності влади та населення за розвиток території;
- низький рівень взаємної довіри між громадськими організаціями та органами влади;
- неузгодженість місцевої політики щодо соціально-економічного розвитку з реальними інтересами населення територіальних громад тощо.

Проведення децентралізації публічної влади є і складним і відповідальним процесом, здійснення якого потребує системного вивчення та аналізу зарубіжного досвіду у цій сфері діяльності. У наукових дослідженнях зарубіжних та вітчизняних вчених, які займалися питаннями децентралізації влади виокремлено декілька моделей організації місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади, основними з яких є англосаксонська, континентальна та змішана [5, 9]. Зазначені моделі відрізняються вищим або нижчим рівнем децентралізації публічної влади, а відтак мають різні принципи формування органів місцевого самоврядування та особливості організації взаємовідносин між гілками влади. Так, англосаксонська модель організації місцевого самоврядування характеризується: високим рівнем самостійності органів місцевого самоврядування; значним контролем за діяльністю органів місцевої влади з боку населення; потужною нормативно-правовою базою в

межах якої здійснюється реформа місцевого самоврядування. Зазначена модель реалізувалася у Великобританії та у державах, які у минулому були британськими колоніями. Особливостями континентальної моделі є: поєднання прямого державного управління і місцевого самоврядування; певна ієрархія органів державного і місцевого управління; обмежена автономія місцевого самоврядування; наявність у громадах уповноважених від влади осіб, які контролюють органи місцевого самоврядування. Континентальну модель розвитку місцевого самоврядування використовували Італія, Польща, Болгарія, Франція, Туреччина, Іспанія тощо. Змішана модель місцевого самоврядування характерна для Німеччини, Австрії та передбачає наявність виборного органу, який представляє одночасно як муніципальну, так і державну владу. Варто відмітити, що зазначені моделі не є універсальними і питання пошуку ефективних моделей державного управління різними країнами світу залишається актуальним. Досвід зарубіжних країн підтверджує існування тісного взаємозв'язку між проведеною реформою децентралізації публічної влади та економічним зростанням і наявними високими показниками якості життя у цих країнах.

Для України досить показовим є польський досвід реформування публічної влади. Польща є постсоціалістичною державою і має спільні риси з Україною в адміністративно-територіальному устрою, у демографічних показниках, формі державного устрою та формі державного управління тощо. У Польщі на початку 90-х років реформа децентралізації публічної влади стала невід'ємною складовою масштабного ринкового реформування держави, яка сприяла формуванню приватної власності, розвитку демократії, створенню ефективних політичних інститутів, збільшенню ресурсної бази органів місцевого самоврядування, захисту прав окремих громадян, становленні громадянської та політичної свободи. Метою децентралізації було реформування системи управління на локальному рівні, підвищення рівня фінансової самостійності окремо взятого регіону та населеного пункту, зростання якості надання публічних послуг та подолання корупції.

Процес децентралізації публічної влади у Польщі полягав у такому:

- проведенні аналізу наявних проблем на всіх рівнях публічного управління;
- розробці та ухваленні нормативно-правових актів, які встановили чіткий алгоритм проведення реформи децентралізації публічної влади та визначили особливості реформування адміністративно-територіального устрою країни;
- ґрунтовному опрацюванні концептуальних засад реформи та їх імплементації у нормативно-правові документи, які регулюють окремі сфери життєдіяльності (освіту, медицину, транспорт, охорону навколишнього природного середовища тощо);
- передачі повноважень від органів державної влади органам місцевого самоврядування.

У процесі децентралізації публічної влади та реформуванні адміністративно-територіального устрою Польщі відбулися суттєві зміни. Вагоме значення мало створення трирівневої системи адміністративно-територіального устрою: гміни, повіти, воєводства [13]. Базовою адміністративно-територіальною одиницею встановлено гміну. Динаміка формування гмін у процесі реформування місцевої влади наведена у таблиці 2.

Таблиця 2. – Динаміка формування гмін у Польщі [1]

Показники	Роки				
	1989	1994	2002	2014	2016
Кількість гмін, один	2121	2475	2478	2479	2478
Середня площа гмін, км ²	147	127	125	125	125
Середня чисельність населення, тис. чол.	18,2	15,7	15,6	15,5	15,5

Важливим аргументом у створенні гмін є їх економічна незалежність. Дані таблиці 2 засвідчують те, що на початку 90-х років кількість гмін збільшилася на 17% і склала 2475 одиниць. Серед причин процесу збільшення гмін було:

- відсутність законодавчих положень щодо критеріїв поділу гмін;
- поява нових локальних одиниць як прояв низових соціальних рухів і демократизація життя в нових політичних умовах;
- реституція комун, які зникли з адміністративної карти у результаті реформування;
- поділ місцевих політичних одиниць, через відмінності у поглядах на розвиток гмін в муніципальних радах [12, 17].

Результатом адміністративно-територіального реформування стало укрупнення воєводств (з 49 до 16), що сприяло вирішенню локальних та регіональних проблем (крім того, було ліквідовано 287 державних адміністрацій у повітах, а натомість створено 372 одиниці місцевого самоврядування) [1, 7]. Значну увагу польська влада приділила співпраці воєводств, а саме: створенню вільних економічних зон; наданню допомоги одним регіоном іншому; реалізації спільних проектів; спільне фінансування певних інфраструктурних об'єктів тощо.

Вагоме місце у реформі місцевого самоврядування у Польщі мала фінансова децентралізація. Саме фінанси органів місцевого самоврядування є основою для виконання ними державних завдань і визначають умови економічного розвитку на локальному та регіональному рівнях. Фінансова децентралізація передбачала: закріплення за територіальними громадами місцевих податків, частини загальнодержавних податків та інших доходів місцевих бюджетів; фінансову підтримку одного воєводства іншим; змінену схему перерозподілу податків з державного бюджету до місцевих (так, на місцях залишається близько 40% прибуткових податків, майже 7% доходів від корпоративних податків і 100% податків на нерухомість) [1, 7, 15]; можливість тісної співпраці з міжнародними фінансовими фондами; можливість вибору громадянами Польщі регіону до якого вони будуть сплачувати податки.

Найважливішим джерелом фінансування діяльності органів місцевого самоврядування та ключовим інструментом реалізації політики місцевого самоврядування є бюджет. Доходи бюджету визначаються на законодавчому рівні, а їх розподіл між державною адміністрацією та адміністрацією місцевого самоврядування базується на принципах субсидіарності. Доходи органів місцевого самоврядування у Польщі у 2007-2016 роках збільшилися з 131,4 млрд. злотих до 213,7 млрд. злотих (табл. 3).

Таблиця 3 – Загальні доходи органів місцевого самоврядування, млн. злт.

Одиниці самоврядування	Роки					
	2007	2008	2010	2012	2014	2016
Гміни	57004	62318	72311	78407	84549	101795
Міста з правами повітів	46874	49452	53886	61247	68260	74 420
Повіти	16155	18147	22496	22523	23783	23948
Воєводства	11345	12666	14104	15236	17746	13506
Всього	131378	142 583	162797	177413	194337	213669

* Складено авторами на основі матеріалів [1, 7, 17]

Результатом реформи децентралізації влади стало розмежування повноважень, у результаті якого: по-перше – було утворено три рівні незалежного самоврядування з чітким поділом повноважень та незалежними бюджетами; по-друге – органи місцевого самоврядування отримали реальне право здійснювати управління у територіальних громадах, розпоряджатися власними матеріальними та фінансовими ресурсами, надавати певні публічні послуги та займатися соціально-економічним розвитком

території. Разом з тим децентралізація не означала послаблення центральної влади у таких питаннях, як зовнішня політика, національна безпека, верховенство права, дотримання прав і свобод людини. Державна влада має свої представництва у регіонах, діяльність яких спрямована на контроль органів місцевої влади щодо відповідності їх діяльності вимогам чинного законодавства.

Значний вплив реформа децентралізації публічної влади мала на розвиток окремих сфер діяльності: освіти (місцеві органи влади несуть відповідальність за весь освітній процес окрім встановлення стандартів та очікуваних навчальних результатів); охорони здоров'я (працездатні громадяни мають змогу отримувати медичні послуги за рахунок сплати власних податків; лікування безробітних забезпечує держава; для працівників сфери охорони здоров'я умови праці забезпечує базовий адміністративно-територіальний рівень; профільні медичні програми фінансуються повітом); земельні відносини (земельні ресурси є власністю гмін); підприємницька діяльність (влада відокремилася від бізнесу, що дозволило кожному громадянину вільно і на вигідних умовах займатися господарською діяльністю).

Доцільно відмітити, що проведена реформа децентралізації публічної влади у Польщі стала успішною завдяки політичній волі та консолідації політичних сил щодо створення необхідної законодавчої бази, широкій підтримці суспільства та кадрового і ресурсного забезпечення реформи.

ВИСНОВКИ

Проведені дослідження дозволяють зробити такі висновки:

1. Децентралізація публічної влади є механізмом, що забезпечує сталий розвиток регіонів держави на основі законодавчо-регламентованих процесів передачі частини функцій, повноважень та бюджетів центральних органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування.

2. Процес децентралізації публічної влади та органів місцевого самоврядування в Україні триває вже декілька років, проте поряд з позитивними тенденціями є значна кількість проблем таких як: неузгодженість місцевої політики щодо соціально-економічного розвитку з реальними інтересами територіальних громад; відсутність солідарної відповідальності за розвиток території; неузгодженість секторальної децентралізації з реальними інтересами територіальних громад; врегулювання права власності територіальної громади на майно тощо.

3. Одним із напрямів вирішення проблем у сфері реформування процесів децентралізації публічної влади є системне вивчення та аналіз зарубіжного досвіду, який дозволяє виокремити інструменти, що можуть бути адаптовані до українських реалій реалізації реформи. Зразковим для України є польський досвід реформування публічної влади, який доводить, що важливими умовами реалізації реформи децентралізації публічної влади є: консолідація політичних сил у здійсненні реформи; перманентність у розробці програм соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць; суспільна підтримка реформи та контроль за її впровадженням.

SUMMARY

The article is devoted to urgent issues of reforming local self-government. It has been proved that decentralization of public authority is a mechanism that ensures sustainable development of the regions of the state on the basis of legislatively regulated processes of transfer of functions, authority and budgets of central executive bodies to local self-government bodies. The peculiarities in process of decentralization of power and reform of local self-government in Ukraine have been analyzed. As a result, we have some positive tendencies of the implementation this reform and some problems as well. The main ones are: the inconsistency of local policy about socio-economic development with real interests of territorial communities; lack of joint and several liability for development of the territory; inconsistency of sectoral decentralization with the real interests of territorial communities; regulation in rights of ownership of the territorial community for property, etc. The classical models of organization of local self-government and decentralization of public authority in foreign countries have been reviewed. They were: Anglo-Saxon, Continental and mixed ones. The dynamics of decentralization of public authority in Poland were examined and it was proved that this reform contributed to the formation of private property in state, development of

democracy, creation of effective political institutions, increase of resource base of local self-government bodies, the protection of individual rights, development of civil and political freedom. The basic conditions for implementation the reform of decentralization of public authority have been defined, such as: consolidation of political forces in implementation the reform; permanent in creating socio-economic programs of development the administrative and territorial units; public support and control over reform.

Keywords: decentralization, local self-government bodies, a reform, foreign experience of decentralization of public authority, administrative-territorial division.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітична записка щодо аналізу процесу децентралізації в Україні та Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialog.lviv.ua/wp-content/uploads/2017/10/Porivnyalniy-analiz-protsesu-detsentralizatsiyi-Ukrayini-ta-Polshhi.pdf>.
2. Ганушак Ю. Реформа територіальної організації влади / [Ю. Ганушак – К.]; Швейцарсько-український проєкт «Підтримка децентралізації в Україні - DESPRO». – К.: ТОВ «Софія-А». – 2013. – 160 с.
3. Гладка. Т.І. Децентралізація влади в Україні як засіб посилення демократії та підвищення її стабільності. [Електронний ресурс] / Т.І. Гладка // Державне управління: 31 удосконалення та розвиток. – 2015. – № 12. – Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=937>.
4. Данилишин Б. Як децентралізувати управління в Україні [Електронний ресурс] /Б.Данилишин // Економічна правда. – 2015. – Режим доступу:<http://www.epravda.com.ua/columns/2015/07/13/550472/>.
5. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О. М., Заверуха І. Б., Школик А.М. та ін.]; Центр політико правових реформ. – К.,Москаленко О. М., 2012. – 212 с.
6. Жулавський А.Ю. Децентралізація як фактор реалізації регіональної політики / А.Ю. Жулавський, В.П. Гордієнко // Сучасні тенденції розвитку регіонів, підприємств та їх об'єднань: Монографія / За ред. Л.М. Савчук. – Дніпро: Пороги, 2018. – С. 24-35.
7. Звіт щодо муніципальних об'єднань та його можливого впливу на вищі рівні самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/CELGR_2017_4.pdf.
8. Моніторинг запровадження децентралізації в Україні - 2014-2019 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://agropolit.com/spetsproekty/510-monitoring-zaprovadjennya-detsentralizatsiyi-v-ukrayini--2014-2018-roki>.
9. Наконечний В. В. Основні світові моделі місцевого самоврядування: порівняльний аналіз [Електронний ресурс] / В. В. Наконечний – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2014-1/doc/5/03.pdf>.
10. Основи децентралізації влади: методичні рекомендації / Д.О. Лукін, В.П. Гордієнко, Г.О. Мірошниченко та ін.; За ред. Д.А. Лукіна. – Суми: ГО «Рада молодих вчених», 2015. – 144 с.
11. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України №5/2015 від 12.01.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
12. Filippetti, A.&Sacchi A. Varieties of decentralization, institutional complementarities, and economic growth: evidence in OECD countries. – 54 Conferenza SIE, 24-26 ottobre 2013 Università di Bologna.
13. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1997. – №78 – Poz. 483/ – S. 2413-2470.
14. Musgrave R.A. The theory of public finance, NY. – McGrawHillHardcover, 1959. – 628 p.
15. Oates W. E. On the Theory and Practice of Fiscal Decentralization [Електронний ресурс] / IFIR Working Paper Series, 2006. – №05. – Режим доступу: http://www.ifigr.org/publication/ifir_working_papers/IFIR-WP.-2006-05.pdf.
16. Tiebout C. A. Pure Theory of Local Expenditures // The Journal of Political Economy. Т. 64, 1956. – № 5. – pp. 416-424.
17. Wiktorowska A. Prawne determinante samodzielnosci gminy. Zagadnienia administracyjne. – Warszawa: LIBER, 2012. – S. 49.